

Boekbeoordelingen

Frits van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. [5^e gew. dr.]. Amsterdam: Bert Bakker, 2006. – 640 pp. ISBN 90 351 2964 4.

Frits van Oostroms magistrale boek *Stemmen op schrift* verscheen in februari 2006 en er zijn tot nu toe talrijke recensies gepubliceerd, de meeste vol lof voor het werk, de auteur en diens intentie de oudere letterkunde te laten leven voor een modern publiek. Het eerste deel van de nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis is daar kenmerkend, getuige de publieke belangstelling, uitstekend in geslaagd. Een late recensie als deze zal het dus minder hebben over de inhoudelijke en vakkundige kant van het werk – daar hebben talrijke specialisten al over geschreven (zie het themanummer van *Queeste* in 2006) – maar over enkele andere aspecten, zoals de relaties tussen de oudste Nederlandstalige literatuur en de literatuur die Hugo Brems beschrijft in het laatste deel van de nieuwe literatuurgeschiedenis (zie de recensie van Jaap Grave in dit nummer). Een band die al gesuggereerd werd door Brems' keuze van een titel als *Altijd weer vogels die nesten beginnen*, 'een allusie op het mythische begin van de Nederlandse literatuur, "hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic enda thu", aldus Brems (Brems 2006, p. 13), die ook verwijst naar het gedicht 'binnen' van Gerrit Kouwenaar, waarmee Van Oostrom zijn werk besluit: 'diep in de tuin dooft het buitenste binnen / altijd die vogels die nesten beginnen' (Van Oostrom, p. 550).

Deze recensie gaat dus over grensoverschrijdingen. Om te beginnen is Van Oostrom er weer in geslaagd de grens te overschrijden tussen het wetenschappelijke en het literaire circuit, getuige de nominatie van het boek voor de AKO-literatuurprijs in 2006, een onderscheiding die hij in 1996 voor *Maerlants wereld* wel in ontvangst mocht nemen. Vervolgens gaat het bij *Stemmen op schrift* om mediale grensverleggingen, want de studie wordt geflankeerd door een mooie website (www.stemmenopschrift.nl). De lezer kan daar niet alleen het wordingsproces volgen, maar ook de receptie van het boek (recensies, lezingen, interviews, prijsnominaties). Sterker nog, door commentaar te leveren en correcties aan te brengen zijn vakkundige lezers en leken niet alleen in staat het debat aan te gaan met de auteur, maar zorgen ze voor een tweede, uitgebreide versie. Ook hun stemmen worden dus 'op

schrift' (af en toe ook 'op geluid') vastgelegd. Dankzij dit initiatief van de auteur halen de door hem besproken teksten uit de periode 600-1300 het multimediale tijdperk, een verbinding tussen heden en verleden, waarvoor Van Oostrom ook al geijverd heeft als initiator van www.literatuurgeschiedenis.nl, www.bijbelencultuur.nl en www.entoen.nu.

1 Drempelritten

Opmerkelijk is dat Van Oostrom niet schroomt zelf een verband te leggen tussen de literatuur van de middeleeuwen en moderne teksten die we met het etiket 'postmodern' zouden kenmerken (bijv. Van Oostrom, p. 107). Een suggestie trouwens die ook al in publicaties over het 'postmodernisme' zelf werd gewekt (Van Alphen 1989, p. 31; Musschoot 1994, p. 211). En inderdaad zou een analyse van bepaalde middeleeuwse teksten een opmerkelijke verwantschap blootleggen met de postmoderne literatuur, een vaststelling die trouwens ook geldt voor bijvoorbeeld de link tussen de 'barokke' en de 'postmoderne' lyriek. Een geschikt concept voor de analyse van middeleeuwse én postmoderne teksten is het begrip 'liminaliteit' dat onder andere door Caroline Walker Bynum kritisch werd gebruikt in de discussie over middeleeuwse teksten, in haar definitie – aansluitend bij Arnold van Gennep en Victor Turner – 'a moment of suspension of normal rules and roles, a crossing of boundaries and violating of norms, that enables us to understand those norms, even (or perhaps especially) where they conflict, and move on either to incorporate or reject them' (Bynum 1992, p. 30; zie over enkele vormen van 'liminaliteit' in de vroegmoderne literatuur Schenkeveld-van der Dussen 1995, p. 336 e.v. en algemeen Nünning 2005, p.131-132). Van Oostrom zelf gebruikt het begrip 'drempelritten' met betrekking tot weerwolven – de depersonalisatie en metamorfose van mannen in vrouwenverslindende monsters – en magische praktijken, bijvoorbeeld het terugvinden van een verloren of gestolen voorwerp (Van Oostrom, p. 64-69), maar werkt het in het verdere verloop van zijn verhaal niet nader uit. Tijdens de lectuur van *Stemmen op schrift* dringen zich echter nog meer toepassingen op van dit concept, waarvan ik hier slechts twee voorbeelden wil geven.

In zijn bespreking van Veldekes *Eneas* (eind

twaaftede eeuw) benadrukt Van Oostrom het feit dat de Middelnederlandse roman (en zijn Franse voorbeeld, de *Roman d'Eneas*) daar begint waar het verhaal van Vergilius ophoudt: bij de gewelddadige verovering van Latium door Eneas en zijn liefde voor de inheemse prinses Lavinia; met hun echtverbintenis staat 'Rome' voor een nieuw tijdperk (Van Oostrom, p. 143 e.v.). Tegen de achtergrond van het liminaliteitsconcept zou men dit gebeuren ook kunnen interpreteren als de met de nodige barensweeën vergezeld gaande vernieuwing van de persoonlijkheid van Eneas. Hij bevindt zich, na de val van Troje, in een persoonlijk en politiek niemandsland. Als naamloze vreemdeling, een 'liminaal wezen' dus, bereikt hij Latium, waar hij, door middel van talloze, in Veldekes versie van het verhaal breedvoerig uitgemeten gevechten de 'passage' naar zijn nieuwe status van landsheer moet zien te maken. De afsluiting van zijn initiatie vormt het grote huwelijksfeest met Lavinia. Daarmee heeft Eneas niet alleen zichzelf omgevormd en vernieuwd volgens het hoofse cultuurmodel, waarbij zijn liefde voor de inheemse prinses een beslissende rol heeft gespeeld. Het gevolg daarvan is tegelijkertijd een 'grootscheepse esthetisering' (Van Oostrom, p. 147) van het hofleven, de installatie van een nieuw systeem van normen en waarden in de hoofse maatschappij. Aardig genoeg legt Veldeke zelf een verband tussen het huwelijksfeest, waarmee Eneas de afsluiting van zijn initiatie kan vieren, en de 'swertleite' in 1184 te Mainz, waar twee van de zonen van keizer Frederik Barbarossa tot ridders werden gemaakt, volgens Veldeke de twee grootste feesten die ooit te beleven waren (het citaat bij Van Oostrom, p. 148). Het bewustzijn voor het belang van dergelijke 'drempelritten' was dus al bij de middeleeuwse auteur aanwezig.

Een van de bekendste verhalen uit de Middelnederlandse literatuur is *Karel ende Elegast*, een korte Karelroman 'van niet te onderschatten diepgang' (Van Oostrom, p. 239). Ook de posities van koning Karel en zijn trouwe vazal Elegast kunnen worden bekeken tegen de achtergrond van de liminaliteitsgedachte. Voor Karel geldt dat hij – hoewel hem dit aan het begin van het verhaal nog niet duidelijk is – verkeert in een 'life-crisis': in zijn rijk is de *justitia* als basis van het hele bestaan van zijn macht danig aangetast. Door Gods bevel (de boodschap van de engel) wordt hij in de bewuste nacht uit zijn (staats-) bed en daarmee zijn koninklijke positie gehaald en ervaart hij daardoor een 'inversion in the liminal stage' (Bynum 1992, p.30): de gezalfde koning wordt een verachte dief. Hij verlaat de geordende wereld van het hof en trekt door het donkere woud, dat in de middeleeuwse verhalen

zo vaak als symbool wordt gebruikt voor een buiten de menselijke civilisatie bestaande, als bedreigend ervaren chaos. Daar ontmoet hij Elegast, een andere liminale persoonlijkheid, want hem werd – omwille van valse beschuldigingen – zijn status als vazal aan 's konings hof ontnomen. De twee ontmoeten elkaar zwijgend – welke taal zou ook passen bij een dergelijk treffen? En pas na een tweegevecht gaan ze samen op dievenpad, onder valse namen, en dringen de bron van het kwaad – het kasteel van Eggeric – binnen, waarbij ze, met behulp van een toverkruid, nogmaals de grens overschrijden tussen de natuurlijke wereld en de tweede, sprookjesachtige werkelijkheid achter de dingen. De nachtelijke tocht – 'licht wordt het pas in vers 1115, als de wachter van palts Ingelheim vanaf de tinnen de dag blaast' (Van Oostrom, p. 238) – door een 'andere wereld' met andere tijds- en ruimtestructuren en een van het menselijke beleven verschillende logica, een fictionele ruimte dus (zie Van Oostrom, p. 238), dient het herstel van hun positie aan het hof. Maar die twee zijn, net als de andere persoonlijkheden die een liminaal ritueel hebben moeten doorstaan, aan het eind niet meer dezelfde: Karel is een door het ingrijpen Gods gelouterde vorst en Elegast het modelbeeld van de trouwe vazal. Daarmee werd de ordebevestigende kant van het liminaliteitsritueel maar weer eens onderstreept: 'nu segghet amen allegader' (Van Oostrom, p. 239).

2 Kennis

De fragmentatie van de kennis en het leggen van dwarsverbanden die – vanuit het positivistische denken – niet direct voor de hand liggen, zijn twee gemeenzaamheden van het middeleeuwse en het postmoderne wereldbeeld. Dit wordt in *Stemmen op schrift* bijvoorbeeld duidelijk, wanneer de auteur het heeft over middeleeuwse encyclopedieën en hun ordening. Een van de grootste prestaties van het twaaftede-eeuwse intellectuele Vlaanderen is het *Liber floridus* van de kanunnik Lambertus van Sint-Omaars, een lexicon van de toenmalige kennis 'omtrent geschiedenis, tijdrekening, eschatologie, wonderverhalen, astronomie, geografie, mineralogie, geneeskunde, zoölogie, botanie en genealogie', allemaal geordend in 'driehonderd associatieve hoofdstukjes'. (Van Oostrom, p. 43) Het alfabet als quasi natuurlijk ordesysteem liet nog lang op zich wachten en begint zijn schuchtere intrede in de encyclopedische literatuur pas in de zestiende eeuw. Interessant genoeg heeft de postmoderne poëzie dit voor ons zo vertrouwde principe zelf

weer ironisch als een schijnvertoning ontmaskerd. Het alfabetische ordesysteem is nog maar een heel betrekkelijk houvast voor de door via de moderne media aangedragen kennislolven overspoelde mens – te denken valt in dit verband aan Marc Boogs *De encyclopedie van de grote woorden of Kaneelvingers* van Stefan Hertmans (allebei uit 2005). Alleen voeren de associatieve dwarsverbanden bij Lambertus van Sint-Omaars de lezer niet in een luchtledige ruimte, maar leiden tot een hogere vorm van kennis: de – voor toenmalige begrippen – erg ‘naturalistisch’ uitgevoerde leeuw (vgl. Van Oostrom, p.46) verbeeldt, overeenkomstig de leer van de *Physiologus*, Christus en verwijst dientengevolge naar de waarheid van genade en verlossing, bron en doel van alle kennisoverdracht in de middeleeuwen.

De ook in de twaalfde eeuw ontstane *Reis van Sint-Brandaan* illustreert deze ‘reis naar God’ (Van Oostrom, p. 188) eens te meer. Het boek roept, als middeleeuws Odysseeverhaal, eveneens associaties op met de postmoderne literatuur; volgens Van Oostrom heeft juist het postmodernisme de waarderingsgeschiedenis van de middeleeuwse tekst in de hand gewerkt (p. 194). Zoals Bart Vervaeck opmerkt in zijn studies over de postmoderne roman is het verstoren van ruimtelijke en tijdelijke ordening, verzinnebeeldt onder meer in de labyrintische hellevaart, een van de hoofdkenmerken van de postmoderne narratie (Vervaeck 1999, p. 151-171; Vervaeck 2006). Nadat de vrome abt Brandaan een boek heeft verbrand waarin de wonderen der schepping zijn beschreven, heeft hij het punt bereikt van waaruit de ‘suspension of normal rules and roles’ voor hem een feit wordt. Als een tweede Noach moet hij met negen makkers ronddobberen over een buiten elke tijdelijke en menselijke dimensie liggende wereldzee, waarbij hij heen en weer wordt geslingerd tussen helse en paradijselijke contreien. De opdracht luidt de door de verbranding van het boek vernietigde kennis met eigen ogen te aanschouwen en op deze wijze ‘het grote verhaal’ dat hem ooit door Gods genade kant en klaar was aangereikt, moeizaam weer bij elkaar te sprokkelen. ‘Zo heeft de ruimtelijke reis ook een psychische dimensie, en misschien moeten we het zelfs omkeren: het gaat om geestelijke groei, die is geprojecteerd op het ruimtelijke vlak’, schrijft Van Oostrom (Van Oostrom, p. 190). De grensoverschrijdingen die Brandaan daarbij doormaakt zijn heel talrijk en dientengevolge ook de kennis die hij daarbij opdoet: hij beluistert het onderzeese leven van de antipoden (aan wier existentie ook al de *Liber floridus* niet twijfelt) en ziet het paradijselijke *Multum bona terra* of de op zondag door Gods ondoorgron-

delijke genade enig respijt van zijn hellestraf genietende Judas. Nadat hij dus ‘de waarheid’ in haar meest onwaarschijnlijke dimensies heeft mogen aanschouwen, verlaat hij deze wereld als heilige in het besef van de grondeloosheid van de kennis maar ook van Gods genade.

3 Wedergeboorte

In de figuur van de heilige, in de middeleeuwse wereld prominent aanwezig, komt het liminale overduidelijk tot uitdrukking. De *vitae* van de heilige mannen en vrouwen verhalen hun talrijke grensoverschrijdingen en de weerstand van hun omgeving tegen deze schending van de ‘rules’ en de sociale rolmodellen. Daarbij heeft het concept van de liminaliteit vanzelfsprekend ook een gender-aspect, waaraan Walker Bynum en andere onderzoekers uitvoerig aandacht hebben besteed (Van Oostrom noemt naast haar ook Goodich en Ringer). In het vierde hoofdstuk van zijn literatuurgeschiedenis behandelt Van Oostrom dan ook met de mystiek en de mystische literatuur de vrouwelijke kant van literatuurreceptie en literatuurbeoefening. In een door mannen gedomineerd intellectueel klimaat kan het vrouwelijke belijden van spirituele ervaringen en het vrouwelijke schrijverschap als zodanig al worden beschouwd als een grensoverschrijding. Aan de hand van het oeuvre van onder anderen Beatrijs van Nazareth verwijst Van Oostrom naar de mannelijke bewerkingsstrategieën van vrouwelijke heiligenlevens en teksten door biechtvaders en geestelijke raadgevers (Van Oostrom, p. 401-409).

Deze afweermechanismen kunnen de kracht van de heiligenlevens als potentiële omkering van elke orde niet altijd onderdrukken. Een mooi voorbeeld daarvan geeft Van Oostrom met het door de franciscaan broeder Geraert geschreven *Leven van Sinte Kerstine* (naar de Latijnse *vita* door Thomas van Cantimpré). De levensbeschrijving vertelt hoe zij als zeventienjarig herdersmeisje reeds was gestorven, maar omwille van haar vroomheid begenadigd werd: haar ziel mocht een reis maken naar het vagevuur en vervolgens in haar lichaam verder leven (vgl. Van Oostrom, p. 397 e.v.). Deze wedergeboorte maakte haar uiteraard tot zo’n uitzonderlijke persoonlijkheid dat geen enkele norm meer op haar van toepassing leek: ‘Christina vliegt naar boomtoppen, kerkdaken en torenspitsen. Men legt haar hierom voor haar eigen bestwil en de openbare orde aan de ketting, maar natuurlijk blijkt zij ook een boeienkoningin. En sinds haar passage door het vagevuur geven haar borsten naar believen voedende olie, of melk waarin zij haar

bete broods kan soppen' (Van Oostrom, p. 398). Onvervaard leeft zij in het woud, het duistere buiten van de middeleeuwse maatschappij, zelfs de lucht wordt tot haar levenselement, want vaak is ze, al zingende, in de bomen aan te treffen: 'in den bomen soo leefde si daer, na vogel maniere, na vogel wise', zegt haar vita (citaat bij Van Oostrom, p. 399). Uit het arme herderinnetje is een heilige voedster geworden, die net als Maria of Christus zelf voedsel kan verstrekken als uitdrukking voor haar genadegaven. Kennelijk heeft geen ingrijpen van de overheid haar transformatie naar deze hogere status kunnen verhinderen, in tegendeel. Een van haar volgelingen is graaf Lodewijk van Loon, die haar moeder noemt en haar raadgevingen opvolgt, haar in zijn stervensuur zijn zonden bekent en haar op deze manier de geestelijke autoriteit toemeet van een biechtvader. Dood en leven, arm en rijk, mannelijk en vrouwelijk, menselijk en goddelijk – het zijn allemaal categorieën die Christina in haar tegendeel hebben doen verkeren. Zij heeft daarmee een echte 'ontgrenzing' bereikt van haar persoonlijkheid. De postmoderne benaderingswijze blijkt trouwens ook een gunstige uitwerking te hebben voor de receptie van dergelijke verhalen. Terwijl in de positivistisch gedomineerde literatuurgeschiedschrijving van de negentiende en twintigste eeuw nauwelijks een rol was weggelegd voor Christina, schijnt haar bovenwerkelijke persoonlijkheid voor de 'postmoderne' lezer minder problemen op te leveren: het wonderbaarlijke hoeft niet meer te verwijzen naar de buitenliteraire werkelijkheid, maar heeft zijn legitieme plaats gevonden binnen de wereld van het verhaal.

Deze beschouwing kan niet worden besloten zonder een blik te werpen op Hadewijch, wier verwantschap met de postmoderne schrijvers ook door enkele van de auteurs zelf, bijvoorbeeld Peter Verhelst, werd onderkend. Ook Van Oostrom is duidelijk door haar gefascineerd en ziet haar kennelijk liever – in oppositie tot Jozef van Mierlo – in het niet-orthodoxe kamp van de 'ketterse', vrijgemaakte beginnen dan als trouwe volgelving van de moederkerk (vgl. Van Oostrom, p. 445-448; daarop reageert, ter verdediging van Van Mierlo, Raedts 2006, p. 18-19). Uiteraard zijn haar veertien *Visioenen* een sterk voorbeeld voor menselijke ervaringen na het overschrijden van de drempel naar een andere belevingswereld: 'Dat gaat via een schat aan beelden van storm, honger en lichamelijkeid, in dynamiek verweven met sereniteit en opperste verzadiging – dat allemaal om uitdrukking te geven aan het leven en lijden voor de minne' (Van Oostrom, p. 421). In verband met het thema grensoverschrijdingen treft onder meer het door Van

Oostrom geciteerde fragment uit haar eerste visioen, een visioen dat ook al door een grensoverschrijding mogelijk werd gemaakt. Hadewijch ontvangt namelijk de communicatie in haar bed en beleeft, na deze vereniging met Zijn lichaam, haar wedergeboorte in de geest, een visioen van het hemelse bestaan, waarbij ze zelfs God mag aanschouwen. Zij ziet onder andere Gods troon die lijkt op een schijf die de eeuwigheid verbeeld 'ende in midden onder die sciue / drayedede een wiel / soe vreeslike omme / ende die soe eysleke was aen te siene dat hemelrike ende ertrike daer af verwondren mochte ende uervaren' – 'En midden onder deze schijf tolde een draaikolk zo angstaanjagend rond en dat was zo ijselijk om te zien dat hemel en aarde erdoor vervuld konden worden van verwondering en vrees' (geciteerd naar Van Mierlo 1924-1925, p. 23, en Van Oostrom, p. 422). Het beeld van de schijf op het ijselijk draaiende wiel als symbool van de eeuwigheid slaat weer een brug naar de postmoderne literatuur, waarin personages (en lezers) worden meegesleurd in een maalstroom van verhaal na verhaal, allemaal elkaars spiegelingen tot het on-eindige toe, een even ijselijke werveling van beelden die naar niets verwijzen dan zichzelf.

Van Oostroms boek heeft een hele reeks grenservaringen te bieden: talige (tussen de Latijnse, Engelse, Franse, Duitse en Nederlandse literatuur), ruimtelijke (het belang van grensstreken), paradigmatische (zijn subtiele en vaak ironische benadering van de vakgeschiedenis) en tijdelijke (tussen de oudste en de moderne literatuur). Vooral het laatste kan het overleven van de middeleeuwse teksten in ons curriculum zeer ten goede komen.

Bibliografie

- Ernst van Alphen, 'Naar een theorie van het postmodernisme. Over de postmoderne postmodernisme discussie'. In: *Forum der letteren* 30 (1989), p. 21-37. (Ook te raadplegen in www.dbnl.nl).
- Hugo Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. [2^e dr.]. Amsterdam 2006.
- Caroline Walker Bynum, *Fragmentation and Redemption. Essays on Gender and the human Body in Medieval Religion*. New York 1992.
- Hadewijch, *Visioenen*, ed. J. van Mierlo, 2 dln. Antwerpen/Gent/Mechelen 1924-1925. (Ook te raadplegen in www.dbnl.nl).
- Anne Marie Musschoot, *Op voet van gelijkheid. Opstellen*, red. Y. T'Sjoen en H. Vandevoorde. Gent 1994. (Ook te raadplegen in www.dbnl.nl).

- Ansgar Nünning (red.), *Grundbegriffe der Kulturtheorie und Kulturwissenschaften*. Stuttgart 2005.
- Peter Raedts, 'Van magie en minne. De context van Middelnederlandse religieuze teksten'. In: *Queeste* 13 (2006), p.12-21.
- M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'Liefdestalen van vrouwelijke auteurs.' In: *Literatuur* 12 (1995), p. 335-340. (Ook te raadplegen in www.dbnl.nl).
- Bart Vervaeck, *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman*. Brussel 1999.
- Bart Vervaeck, *Literaire hellevaarten: van klassiek naar postmodern*. Nijmegen 2006.

Bettina Noak